

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

С. І. Лиман А. Ю. Парфіненко І. С. Посохов

ІСТОРІЯ ТУРИЗМУ

Навчальний посібник
(для студентів спеціальності «Туризм»)

Суми
Університетська книга
2018

УДК [338.48:910.4:796.5](075.8)
Л 58

Рекомендовано до друку науково-методичною підкомісією № 242 «Туризм» Міністерства освіти і науки України. Протокол № 8 від 27.10.2017 р.

Рецензенти:

Любіцева О. О., доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства та туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Боднарюк Б. М., доктор історичних наук, професор кафедри Стародавнього світу, Середніх віків та музеєзнавства факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

Автори: *С.І. Лиман*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури (передмова, розділи 2–6, додатки); *А.Ю. Парфіненко*, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (передмова, розділи 1, 6, 7, 8, 11, додатки); *І.С. Посохов*, кандидат історичних наук, доцент кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (розділи 7–11, додатки)

Лиман С. І., Парфіненко А. Ю., Посохов І. С.

Л 58 Історія туризму: навчальний посібник (для студентів спеціальності «Туризм»). Суми: ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2018. 372, [16] с.

ISBN 978-966-680-862-5

У навчальному посібнику висвітлюються етапи історії світового та вітчизняного туризму – від подорожей у стародавні часи дотепер. Висвітлюються процеси зародження й розвитку туризму в Україні та світі, виникнення туристичних підприємств, створення міжнародних туристичних організацій, глобалізації туризму. Узагальнюється історичний досвід різних народів у туристичній галузі.

Для студентів, аспірантів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією подорожей та туризму.

УДК [338.48:910.4:796.5](075.8)

ISBN 978-966-680-862-5

© Лиман С. І., Парфіненко А. Ю.,
Посохов І. С., 2018
© ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2018

Зміст

<i>Передмова</i>	9
Розділ 1 Предмет і завдання курсу «Історія туризму»	12
1.1. Сутність туризму та його місце в розвитку суспільства	12
1.2. Історія туризму як предмет вивчення	14
1.3. Походження терміна «туризм»	15
1.4. Види туризму	18
1.5. Джерела з історії туризму	19
1.6. Періодизація історії туризму	19
Розділ 2 Подорожі в Стародавньому світі	25
2.1. Пересування первісних людей	25
2.2. Основні види подорожей у державах Стародавнього світу	30
2.3. Соціальний склад стародавніх мандрівників	32
2.4. Особливості транспорту та інфраструктури	32
2.5. Подорожування в державах Стародавнього Сходу	41
2.6. Подорожування в Стародавній Греції	48
2.7. Подорожування в Стародавньому Римі	55
Розділ 3 Організація подорожей у Середні віки. Середньовічне паломництво і хрестові походи	61
3.1. Епоха Середньовіччя та її місце в історії мандрівництва. Основні мотиви та види подорожей в Середні віки	61
3.2. Соціальний склад середньовічних мандрівників	63
3.3. Особливості транспорту, засобів розміщення та харчування в Середні віки	65
3.4. Паломництво як основна форма середньовічних мандрівок	75
3.5. Причини хрестових походів	81
3.6. Початок хрестоносного руху. Перші хрестові походи	83
3.7. Завершення і значення хрестових походів	89
Розділ 4 Непаломницькі подорожі в Середні віки	94
4.1. Вплив військових експедицій на розвиток середньовічних подорожей	94
4.2. Торгівля і морські подорожі	98
4.3. Торгово-колонізаційні експедиції й завоювання вікінгів	100

4.4.	Морська торгівля Ганзи та військово-колонізаційний «Натиск на Схід»	102
4.5.	Лікувальний та освітній туризм	104
4.6.	Великі мандрівники Сходу	110
4.7.	Європейські мандрівники-дипломати	112
4.8.	Подорожі в Київській Русі	117
4.9.	Особливості руських подорожей у період монголо-татарського ярма	120
Розділ 5	Епоха Великих географічних відкриттів	124
5.1.	Передумови та причини Великих географічних відкриттів	124
5.2.	Початок Великих географічних відкриттів. Експедиції португальців	129
5.3.	Плавання Христофора Колумба і Фернана Магеллана	133
5.4.	Дослідження і завоювання іспанськими конкістадорами Нового Світу	141
5.5.	Відкриття голландців, англійців, французів, росіян	144
5.6.	Україна у XV ст. – першій половині XVII ст., її місце в історії подорожей	148
5.7.	Наслідки Великих географічних відкриттів	149
Розділ 6	Подорожі доби Просвітництва	153
6.1.	Місце епохи Просвітництва в історії туризму. Основні мотиви та види подорожей другої половини XVII–XVIII ст.	153
6.2.	Соціальний склад мандрівників епохи Просвітництва	154
6.3.	Дороги, транспорт, пункти розміщення і харчування	155
6.4.	Розвиток лікувального туризму та курортної справи доби Просвітництва	162
6.5.	Розширення зв'язків Європи з іншими континентами. Колоніальна політика європейських країн	164
6.6.	Видатні мандрівники Західної Європи	165
6.7.	Розвиток подорожей у Росії. Російські експедиції епохи Просвітництва	171
6.8.	Особливості туризму в українських землях. Подорожі великих українських учених XVIII ст.	176
Розділ 7	Розвиток туризму у XIX – на початку XX ст.	180
7.1.	Туризм як нове явище суспільного життя	180
7.2.	Види туризму	187
7.3.	Мотиви здійснення подорожей	189
7.4.	Розвиток транспорту	190
7.5.	Еволюція готельного господарства	195

7.6. Видатні мандрівники	198
7.7. Туризм у Російській імперії та на українських теренах	205
Розділ 8 Розвиток туризму у 1914–1945 рр.	216
8.1. Розвиток туризму напередодні та під час Першої світової війни	216
8.2. Туризм у міжвоєнний період	218
8.3. Перші міжнародні туристичні організації	220
8.4. Розвиток туризму в Другій світовій війні	221
8.5. Розвиток транспорту	224
8.6. Розвиток готельного господарства	228
8.7. Розвиток туризму в СРСР та на українських теренах	230
Розділ 9 Розвиток масового туризму у 1945–1991 рр.	245
9.1. Особливості розвитку туризму	245
9.2. Міжнародні туристичні організації	249
9.3. Розвиток транспорту	254
9.4. Розвиток готельно-ресторанного сервісу	257
9.5. Видатні мандрівники	258
9.6. Туризм в СРСР і УРСР	260
Розділ 10 Туризм на сучасному етапі розвитку та його перспективи	278
10.1. Розвиток туризму в регіонах світу	278
10.2. Особливості туризму на сучасному етапі	281
10.3. Основні види сучасного туризму	283
10.4. Готельно-ресторанна індустрія	292
10.5. Розвиток транспортної інфраструктури	298
Розділ 11 Розвиток туризму в сучасній Україні	304
11.1. Національні туристичні організації	304
11.2. Туристичні потоки України	313
11.3. Пріоритетні види туризму	318
11.4. Розвиток готельно-ресторанного господарства	324
11.5. Розвиток транспортної інфраструктури	328
Список літератури з історії туризму	334
Глосарій	338
Додатки	352

Список скорочень

ASTA (American Society of Travel Agents) – Американське товариство туристичних агентів

АТА – Арабська туристична асоціація

COTAL (Confederacion de organizaciones turisticas de America Latina) –

Конференція туристичних агентств країн Латинської Америки

ETC (European Travel Commission) – Європейська туристична комісія

PATA (Pacific Asia Travel Association) – Туристична асоціація країн Тихоокеанського регіону

АСТУР – Асоціація з туризму

БММТ – Бюро міжнародного молодіжного туризму

ВАФК – Всеукраїнська Асоціація фізіотерапевтів та курортологів

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовики)

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

ВТО – Всесвітня туристична організація (з 2003 – року ЮНВТО, UNWTO – United Nations World Tourism Organization)

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВФІТЕК – Всесвітня Федерація курортологів і бальнеологів

ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних союзів

ГЕУ – Головне екскурсійне управління

«ГПО» – Готовий до праці і оборони

ГПП – (рос. Главполитпросвет) – Головний політико-освітній комітет

ДРТ (англ. TSA, Tourism Sattelite Account) – допоміжний рахунок туризму

ДСТ – добровільне спортивне товариство

ДСТУ – Державний стандарт України

ЕВВ – екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомпроса УРСР

Євратом – Європейське співтовариство з атомної енергії

ЄЕС – Європейське економічне співтовариство
ЄОВС – Європейське об'єднання вугілля і сталі
ЄС – Європейський Союз
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
КДБ – Комітет державної безпеки
КМ – Кабінет Міністрів
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КРП – контрольно-рятувальний пункт
КРТЕ – крайова рада з туризму і екскурсій
МКГАПТ – Міжнародний конгрес громадських асоціацій з пропаганди туризму
МКК – маршрутно-кваліфікаційна комісія
МКОТО – Міжнародний конгрес офіційних туристичних організацій
МСОПТ – Міжнародний союз організацій з пропаганди туризму
МСОТО – Міжнародний Союз офіційних туристичних організацій
МТСС – Міжнародний туристично-спортивний союз Наркомпрос – Народний Комісаріат з освіти
НДР (рос. ГДР) – Німецька Демократична Республіка
НКВС – Народний Комісаріат внутрішніх справ
ОЕСР – Організація з економічного співробітництва і розвитку
ООН – Організація об'єднаних націй
ОУН – Організація українських націоналістів
ПДВ – податок на додану вартість
ПНР – Польська Народна Республіка
ПП-1 (рос. СП – 1) – назва експедиції «Північний полюс 1»
ПТУ – професійно-технічне училище
Радтур – АТ «Радянський турист»
РБПСК – Рада бюро подорожей соціалістичних країн
РНК (Раднарком) – Рада народних комісарів
РПО – Рада з праці і оборони
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РТТ – Російське товариство туристів
РУОТУРСК – Рада урядових органів з туризму соціалістичних країн
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

- СУАЮ – система управління якістю обслуговування
- США – Сполучені Штати Америки
- СЮТУР – станція юних туристів
- ТЕВО – туристично-екскурсійні виробничі об'єднання
- ТЕУ – Туристично-екскурсійне управління
- ТПВ (рос. ЛТО – лагерь труда и отдыха) – табір праці і відпочинку
- ТПТ – Товариство пролетарського туризму
- ТПТЕ – Товариство пролетарського туризму і екскурсій
- ТСС – туристично-спортивний союз
- УкрСЕПРО – Українська система сертифікації продукції, робіт, послуг
- УМПЕТ – Українське мішане пайове екскурсійне товариство
- УНР – Українська Народна Республіка
- УНР (рос. ВНР) – Угорська Народна Республіка
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- ХНУ – Харківський національний університет
- ЦБК – Центральне бюро краєзнавства
- ЦБЧА – Центральний будинок Червоної Армії
- ЦДЕТС – Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція
- ЦК – Центральний Комітет
- ЦР – Центральна Рада
- ЦРІБ «Турист» – Центральне рекламно-інформаційне бюро «Турист»
- ЦРТ – Центральна рада з туризму
- ЦРТЕ – Центральна рада з туризму і екскурсій
- ЦТЕУ – Центральне туристично-екскурсійне управління
- ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка
- ЮНВТО (UNWTO – United Nations World Organization) – до 2003 р. – Всесвітня туристична організація (див. ВТО)

Передмова

Давньоримська приказка говорить: «Via est vita» («Дорога – це життя»). А відомий французький письменник Анатоль Франс із цього приводу писав: «Подорожі вчать більше, ніж що б то не було. Іноді один день, проведений в інших місцях, дає більше, ніж десять років життя вдома». Дійсно, подорожі та туризм відігравали вирішальну роль на всіх етапах життя людства, а в сучасних умовах вони набувають особливо важливого соціального, економічного, культурного, пізнавального значення. Як будь-яке глобальне явище, туризм має свою історію. Подорожі виникають з часу появи людини та її перших спроб пізнати навколишній світ.

Історія подорожей і туризму невіддільна від всесвітньої історії людства. Ця історія охоплює багато тисячоліть і цілком може бути подана як самостійний навчальний курс. Дисципліна «Історія туризму» є однією з найважливіших у системі підготовки студентів, які навчаються за спеціальністю «Туризм», оскільки в ретроспективі дозволяє ознайомитися з усіма формами і напрямками мобільності та гостинності людства.

Пропонований навчальний посібник «Історія туризму» підготовлено з урахуванням усіх новітніх досягнень науки. У ньому враховано останні вимоги, які висуваються до системи підготовки студентів. Переглянуто, доповнено, уточнено певні раніше висловлювані твердження. Історію туризму в Україні органічно вписано в посібнику в історію світового та європейського туризму.

Матеріал навчального посібника поділений на 11 тем (одна вступна та десять основних). З урахуванням ступеня важливості подій історії туризму, яка корелюється з подіями всесвітньої історії, одна тема присвячена історії подорожей у Стародавні часи, дві – у Середні віки, три – у Новий час, чотири – у Новітній час.

Кожна тема супроводжується контрольними запитаннями.

Авторський колектив виходив з того, що текст навчального посібника для студентів першого (тобто наймолодшого) курсу має бути написаний максимально доступною і зрозумілою мовою.

Для зручності вивчення студентами навчальних тем матеріал подається в такій послідовності:

1. Основний текст.
2. Уточнювальна інформація, яку подано зменшеним кеглем. Вона містить стислий зміст джерел, біографії відомих мандрівників, курйозні випадки з історії туризму тощо.
3. Додаткові та довідкові відомості, винесено в підрядкові примітки. Ці відомості можуть бути використані також під час підготовки до семінарських занять.

Навчальний посібник забезпечено численними додатками (картами подорожей, малюнками транспортних засобів, фотографіями відомих мандрівників, діячів туризму, туристською символікою тощо). У додатках подано також висловлювання про подорожі та туризм великих людей, перелік фільмів про подорожі та туризм, глосарій термінів з історії туризму, хронологічна таблиця.

Навчальний посібник підготовлено фахівцями з базовою історичною освітою, які безпосередньо викладають або викладали курс «Історія туризму».

Авторський колектив посібника:

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури. Викладає навчальні курси: «Історія туризму», «Міжнародний туризм», «Історія Середніх віків», «Побут та менталітет європейців XI-XIII ст. в експонатах провідних музеїв світу», «Символіка народів світу», «Сучасна історія зарубіжних країн».

Парфіненко Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Викладає навчальні курси: «Історія туризму», «Міжнародний туризм», «Управління регіональним розвитком туризму», «Туризмологія», «Туристичне країнознавство».

Посохов Іван Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Викладає навчальні курси: «Історія туризму», «Туристичне краєзнавство», «Музейний менеджмент».

Навчальний посібник розрахований як на студентів вищих навчальних закладів, так і на широке коло читачів, які цікавляться історією подорожей та туризму.

Предмет і завдання курсу «Історія туризму»

- 1.1. Сутність туризму та його місце у розвитку суспільства.
- 1.2. Історія туризму як предмет вивчення.
- 1.3. Походження терміну «туризм».
- 1.4. Види туризму.
- 1.5. Джерела з історії туризму.
- 1.6. Періодизація історії туризму.

1.1. Сутність туризму та його місце в розвитку суспільства

Туризм – один із провідних напрямів соціально-економічного розвитку багатьох країн світу, одна з найбільш динамічно розвинутих галузей світового господарства. З іншого боку, туризм – це стиль життя, який ще Св. Августин охарактеризував таким чином: «Світ – це книжка, і той, хто не подорожує, читає лише одну сторінку». Як глобальне соціокультурне явище туризм набуває дедалі більшого поширення у світі і має величезний потенціал для свого подальшого розвитку.

Туризм у сучасних умовах стає одним із головних джерел поповнення держбюджету. За своєю прибутковістю туризм поступається лише виробництву та переробці нафти і газу.

У той самий час туризм традиційно сприяє створенню привабливого іміджу країни. Як багатофакторне явище туризм справляє великий вплив на сферу економіки, культуру, історію народу, його соціальний, психологічний, емоційний стан.

Щоб зрозуміти причини зростання цього масштабного явища, необхідно його комплексно дослідити. Всебічний аналіз історії туризму дозволить також скласти об'єктивний прогноз перспектив його розвитку.

Дослідження інформаційно-аналітичних матеріалів UNWTO та Всесвітньої ради з туризму та подорожей (WTTC) дозволяє визначити місце туризму у світовій економіці. Сьогодні туризм – це:

Рис. 1.1. Внесок туризму у світову економіку у 2015 р.

- 10% світового ВВП (прямий, непрямий і мультиплікативний ефект);
- кожне одинадцяте робоче місце у світовій економіці;
- 1, 5 трлн доларів США у світовому експорті;
- 7% світового експорту і 30% світового експорту послуг (рис. 1.1);
- зростання світових туристських прибуттів з 25 млн прибуттів в 1950 р. до 1, 235 млрд прибуттів у світі у 2016 році, або майже в 49,4 рази;

Рис. 1.2. Динаміка порівнянного росту міжнародних туристичних прибуттів і надходжень від міжнародного туризму у світі з другої половини ХХ ст.